

Samerna och rennäringen

I SÖDRA JÄMTLANDSFJÄLLEN

LITE HISTORIA

Skrivna källor beskriver renskötande samer i Jämtland och Härjedalen från 1600-talet. Men samerna fanns här långt dessförinnan. Nya arkeologiska undersökningar visar att småskalig tamrenskötsel var etablerad redan på 1000-talet e.Kr. Dessförinnan livnärde sig samerna av jakt, fiske och insamling av örter, bär och rötter.

Den intensiva tamrenskötseln etablerades gradvis och var som mest utbredd under 1600-till början av 1900-talet. Det som främst karakteriserade tamrenskötseln (rennomadismen) var att renkorna, vajorna, mjölkades. Mjolk-

ningen var arbetsintensiv och alla familjemedlemmar var engagerade.

Familjerna flyttade med renarna i ett årligen återkommande mönster. Höst- och vårvistena låg i fjällbjörkskogen nära trädgränsen. Där bodde man i torvkåtor och där hade man bodar för utrustning som inte behövdes under resten av året. Vintern tillbringades i skogslandet eller vid kusten. Under högsommaren flyttade man med renarna högre upp mot kalvfjällen med närhet till snöfläckar där renarna kunde söka svalka och skydd mot besvärliga insekter.

Samerna var från början jägare och samlare. Fångstgrop vid Handölan.

Burie båateme!

VÄLKOMMEN TILL DET SAMISKA kulturlandskapet! Ett landskap som för många är helt okänt trots att det täcker en stor del av norra Sveriges yta. Ibland kallas detta landskap för vildmark men marken är inte vild, den har varit nyttjad av människor alltsedan inlandsisen försvann för närmare tiotusen år

sedan. Framförallt är det ett samiskt kulturlandskap och ett storskaligt beteslandskap präglad av tusentals år med renbete. STF:s anläggningar i Storulvån, Vålådalen, Stensdalen och Anaris ligger samtliga på eller intill gamla samiska miljöer. I broschyren får du lära känna dem närmare.

Utsikt från Ottfjället.

Äre

Järpen

mot Östersund

Enafors

Undersåker

Ånnsjön

Kölsjön

mot Norge

Handöl

Ottsjön

Häckren

Storsjön

Storulvån

Stendals-
stugan

Välådalen

Hallen

Anarisstugan

Hosjö-
bottnarna

Höglekardalen

Endast avvikande vegetation visar på eldstaden från en kåta. Kol och sot fungerar som gödning och gynnar gräs och örter.

Spår

Fjället och fjällskogen är fulla av spår efter samer som har levt och fortfarande lever här. Längs stigar och vandringsleder ligger gamla kåtor och rengården. Men det är inte säkert att du ser dem med en gång – spåren efter samernas verksamhet i äldre tider är diskreta och kan vara svåra att upptäcka. Kåtor och andra byggnader är uppförda av naturens egna material som sakta återgår till moder jord när de inte längre används.

Men när du har lärt dig att se spåren kommer du att betrakta naturen med andra ögon. Den där gropen alldeles intill stigen, den visar sig vara en mjölkgrop (*boerne*) – en grävd grop där renmjölken förvarades under vintern. Och den där gröna rundeln där det växer fullt med gräs och örter, det är en övergiven renvall (*giedtie*) där renkorna mjölkades. Idag är platserna tysta men för inte så länge sedan var här fullt med liv och rörelse, skratt, barnagråt och renskällor.

Renvallen lyser som en grön rundel i fjällbjörkskogen.

Fjällturism

I mitten av 1800-talet inleddes en ny epok i Jämtlandsfjällen; de första turisterna kom. Allra först kom blomsterherrar och luftgäster. Blomsterherrarna kallades så för att de studerade fjällnaturen och allra mest intresserade var de av fjällens flora. Luftgästerna kom

hit för att andas av den friska hälsogivande fjällluften. Några år senare anlände de första ripjägarna och sportfiskarna, ofta från England och Skottland, ibland från södra Sverige. De första turisterna tillhörde samhällets övre skikt.

Det röda ledkrysset – fjällturismens symbol framför andra.

STF

Svenska turistföreningen grundades 1885 efter inspiration från Norge. Mottot var »Känn ditt land« och föreningen skulle arbeta för »spridandet af kännedom om land och folk«. Redan från början stod fjällen i Lappland och Jämtland i fokus för föreningens verksamhet. STF förknippades gärna med vattenfall, bergsbestigningar och strapatser.

Från slutet av 1800-talet växte det fram STF-anläggningar i Jämtlands- och Härjedalsfjällen, ofta på eller intill samernas vistesplatser. Rösade leder drogs genom renarnas betesland, sjötransporter gick över samernas fiskevatten.

Det är inte någon slump att så många turiststationer och stugor byggdes vid samernas visten. Platserna var attraktiva inte bara för renskötarna där de låg på torra fina backar, i lä för vinden och med dricksvatten och ved nära.

Ibland möttes samer och turister. Samerna, »fjällfolket«, ansågs exotiska och betraktades som främmande fåglar. Vi kan anta att samerna studerade turisterna med samma nyfikenhet. Varför skulle man fjällvandrade? Varför skulle man gå till fjälls om man inte hade något ärende?

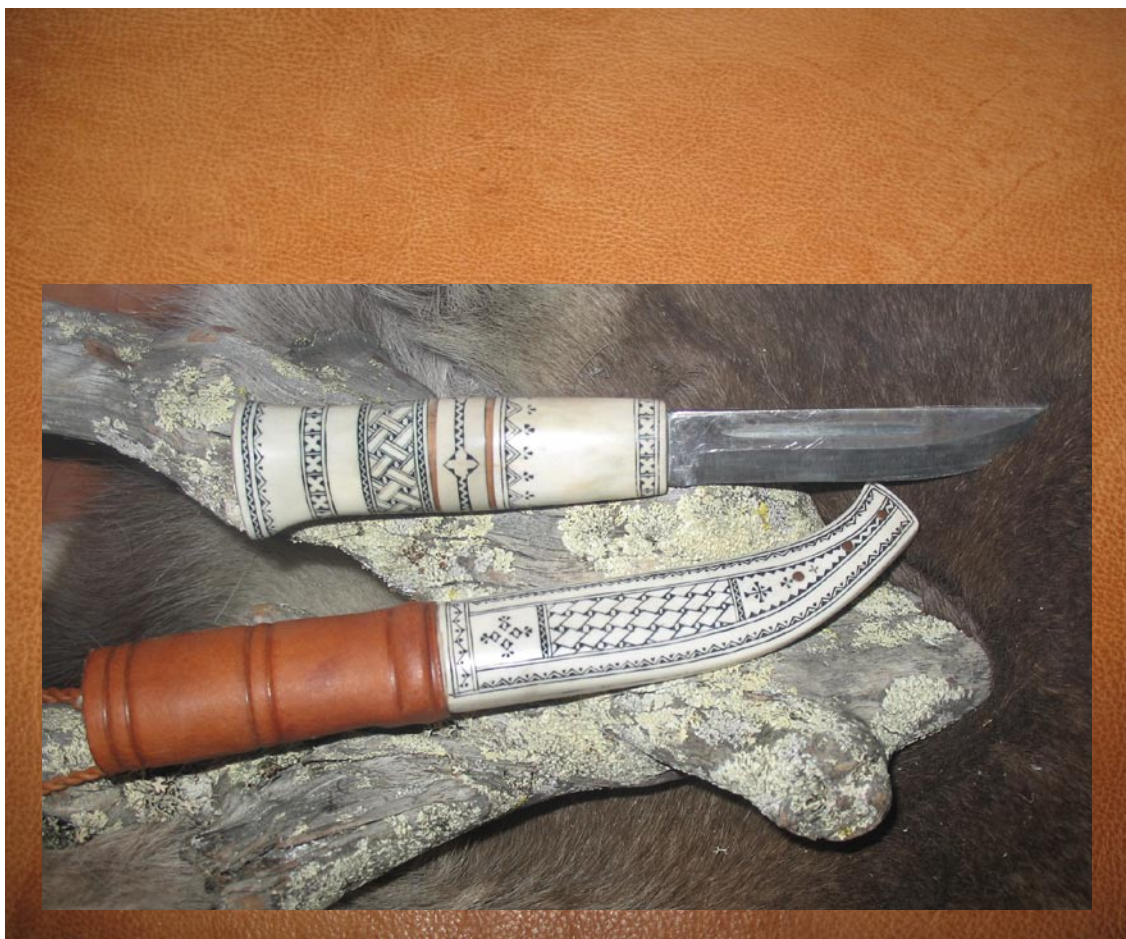

Samerna anlätades som bärare, roddare och vägvisare. Deras lokalkännedom skänkte respekt. Det hände också att turisterna fick övernatta i någon kåta.

Konsekvensen för samerna när turiststugor växte fram intill vistena blev att de förr eller senare lämnade platsen och sökte sig till ett annat ställe. Det var svårt för renarna att få betesro. Det var inte heller alltid så trevligt att betraktas som attribut i en utställning –

att turisterna klev rätt in i kåtan var ingen ovanlighet.

Idag vill samerna inte längre betraktas. Flera renskötare har turismföretag som komplement till renskötseln. Liksom i gångna tider lockas turisterna av jakt och fiske men även guidning i det samiska kulturlandskapet och information om renskötsel och samiskt levnadssätt intresserar.

Serveringsbordet på Storulvåns fjällstation.

MED INSPIRATION FRÅN KLYKSTÅNGSKÅTAN

Originalet.

Lavvo, modern tältkåta.

Storulvån

Handölans och Ulvåns dalgångar var av strategisk betydelse för äldre tiders renskötsel. Övergivna visten och kulturpåverkad vegetationen i dalgångarna visar på många hundra års renbete.

Före 1889 var det samerna från Bunner- och Täfverdals skattefjäll som bedrev ren-

skötsel här. 1889 avskaffades skattefjällssystemet och lappbyarna (senare samebyar) inrättades. Området kring Storulvån ingick först i Åre-Storsjö lappby och senare, när lappbyn delades i två byar, Handölsdalens lappby (idag Handölsdalens sameby).

Handölans dalgång.

Under några år kring sekelskiftet 1800/1900 låg rensköteln i Handölsdalen nere. 1916 återupptog Vilhelminasamen Lars Larsson Kråik tillsammans med sin hustru Anna-Britta rensköteln i området. Vid Storulvån,

där den nuvarande STF-stationen ligger, hade familjen Kråik sitt sommarviste med kåtor och renvallar fram till 1924. Året därpå lämnade de Storulvån och flyttade vidare till Tjallingen längre uppöver Handölan.

Här, på en backe intill turiststationen, mjölkade Kråiks sina renar.

Stenar från eldstaden i en av familjen Kråiks kåtor vid Storulvån.

Sida vid sida vajar den samiska, svenska och STF-flaggan.

Den första Storulvåhyddan byggdes 1897 på södra sidan av ån, nära utflödet i Handölan. Vid mitten av 1930-talet var den gamla stugan för liten och en ny turiststation byggdes på åns norra sida. Byggnaden placerades rätt över familjen Kråiks gamla kåtaplats.

I entrehallen i den nya anläggningen markerades platsen för eldstaden i Kråiks kåta med en ring. Fjällstationen från 1989 ligger på samma plats och den ursprungliga kåtaplatsen är markerad med en mörkare cirkel i golvbeläggningen i det så kallade Lapprummet.

Lars Larsson Kråik sade om Storulvån att *platsen ligger i lä för nordväst-vinden och bereder lugn och värme åt renen under kalvningstiden på våren*. En fjällstation på norra sidan ån skulle förstöra platsens betydelse för renskötseln för all framtid.

Idag kör man bil ända fram till Storulvåns turiststation. Vägen mellan Handöl och Storulvån invigdes på hösten 1967. Vägen drogs rätt igenom två gamla visteplatser, så gamla att ingen längre vet vilka som bodde där.

I det ena vistet gick vägs kärningen rätt igenom eldstaden i en kåta. Vid utvidgning av vägområdet 2007 gjordes en arkeologisk undersökning av kåtatomten. En bit av en kritpipa, ett bryne och ett elddon hade lämnats i kåtan. Datering av kol från eldstaden visade att den hade använts under mitten/slutet av 1800-talet.

Samisk mat

Besöker man trakter, där lappar sitta, bör man ej räkna på att där få köpa mat, utan vara försedd för minst ett dygn utöver den beräknade tiden. Kommer man emellertid i åtnjutande av lapsk mat bör man komma ihåg att bland denna världens allra största delikatesser är den torkade rentungan. Renost och renmjölk behöver man viss tid för att lära sig tycka om men något litet av det senare som surrogat för grädden till kaffet förlänar en mild, angenäm smak åt denna dryck. Mäktig och tydligen av hög fetthalt är den sura renmjölken som lapparna förvara nedgrävd i jorden.

(Torsten Boberg i STF:s handbok för fjällturer 1920).

Från Storulvåns matsal.

Renskötsel idag

Kalvmärkning i Tåssåsens sameby.

Under första delen av 1900-talet ersattes den intensiva tamrenskötseln allteftersom av storskalig extensiv renskötsel med fokus på köttproduktion. Mjölkning och daglig vallning har sedan länge upphört. Renhjordarna är stora och rör sig fritt över ansenliga områden. Tekniska hjälpmedel gör att renskötare snabbt kan förflytta sig och det gamla bosättningsmönstret har förändrats. Familjerna är bofasta och ofta kan renskötare pendla mellan hemmet och arbetsplatsen där renhjorden

för tillfället vistas.

Den extensiva renskötseln lämnar nya spår i landskapet – stora beteshagar och anläggningar för skiljning och slakt. Nytt är också att det finns vägar fram till renskötsel-anläggningarna. Förändrat rörelsemönster innebär att många av de gamla visteplatserna inte längre har någon användning. Renvallar växer igen och näver och torv från kåtor rasar långsamt ned från trävirket som står kvar som skelett från en förgången tid.

Vålådalen

Vålådalen ligger mitt i Tranrissamernas kärnområde där de »alltid« har bedrivit renskötsel, jakt och fiske. Övergivna visteplatser finns

lite överallt, både uppe i fjällbjörkskogen och längre ned i barrskogsområdet.

En nyuppförd kåta utanför naturum i Vålådalen symboliserar platsens ursprung.

Samernas namn på platsen som nybyggarna kallade för Västra Vålådalen var *Spätja* (förmodligen av *sjpátnjú* som betyder en samling späda björkar t.ex. på en gammal kåtaplats). De första samer som bosatte sig permanent i Spätja var Lill-Brita och Jonas Mårtensson som flyttade dit från vistet i Nyhem 1921.

Senare flyttade många samer från de gamla visten fram till Spätja.

Även idag finns en samisk befolkning i Vålådalen (namnet Spätja används sällan numera). Några av dem är aktiva renskötare i Handölsdalens samby i vilken Tranris lappby uppgick 1947.

Husgrund i Nyhem.

Nyhem, på samiska Markenjärä (= gammalt sommarviste) några km nordväst om Vålådalen, var Tranrissamernas höst- och vårviste. Tidigt på 1900-talet övergav ett par familjer den traditionella torvkåtan och byggde stugor. Några av byggnaderna används fortfa-

rande. I Nyhem fanns en så kallad vandrande nomadskola under åren 1913–1938 där samebarn från hela södra Jämtland undervisades. Under sommaren flyttade skolan till sommarvistet i Stensdalen.

Vålådalen upptäcktes tidigt av turisterna. En av de allra första turisterna var amerikanen William Widgery Thomas junior – allmänt

kallad minister Thomas – som i början av 1900-talet byggde upp tre jaktstugor. En av dem byggdes på en samisk visteplats.

Minister Thomas jaktstuga efter gamla leden Vålådalen – Stensdalen.

1923 byggde STF en turiststation i Vålådalen. Stationen blev genast ett av STF:s flaggskepp i den jämtländska fjällvärlden. Leder för både

sommar- och vinterbruk drogs åt olika håll med Vålådalen som nav i mitten. Här liksom på andra turistorter kom samer och turister i nära kontakt med varandra. Flera av turistlederna drogs intill samernas boplatser. En led gick till exempel rätt igenom vistet vid Nyhem. Inte undra på att samerna ibland tröttnade på turisterna som kunde vara nog så respektlösa när de kikade in genom kätans fönster utan att fråga om lov.

I den här stugan mitt i Vålådalen bodde samnen Märten Tommasson-Fjällsten på 1920-talet.

Bastun i Vålådalen är inspirerad av samiskt formspråk.

Samiska föremål i Vålådalens turiststation.

Samer anlitas gärna som fjällförare: *Vägvisare för färdens fortsättande tingas i Västra Våldalen. Lappmannen Märten Tomasson-Fjällsten, en bland traktens mest förfarne jägare och fiskare, plägar åta sig att lotsa till Hosjöbottnarna skrev Torsten Boberg i STF:s handbok för fjällfärder 1920.*

Och som förslag till fjälltur rekommenderade Boberg turisterna att vandra till vistet vid Skaftet och söka logi där: *Lappmannen Märten Tomasson-Fjällstens timrade stuga står på samma ställe där ett gammalt kåtaläger haft sin plats. Stugan rymmer gott fyra personer och är försedd med spis, men hålles då Märten ej är hemma låst.*

Vistemiljön

Ett sydsamiskt vår- och höstviste från tamrenskötselns tid kunde se ut så här: vistet ligger i fjällbjörkskogen nära renarnas kalvnings- och höstbetesland. Alldeles i närheten finns en kallkälla (*gaaltije*). Där hämtas dricksvatten och där förvaras matvaror. Flera familjer bor här, varje familj på sin egen

backe. Kåtaplatsen ligger ganska högt men ändå skyddat och marken är väl-dränerad och ganska plan. Det finns gott om småbjörk att elda med och bygga av. Där finns en bostadskåta (*gåetie*) av torv med bågstångs- eller klykstångskonstruktion. Familjens storlek avgör hur stor kåta som behövs.

Lämningarna efter kåtan syns som en rund ring omgiven av en låg torvvall.

Intill bostadskåtan kan det finnas förrådsåtor och kanske en getkåta. En bit därifrån står en liten timrad förvaringsbod. Nära kåtorna ligger renvallar och gärdesplatser. Renvallarna är omgärdade av hägn av trä eller sten. Stigar leder mellan kåtor, renvallar och kallkällan. Vid renvallen, oftast lite högre upp på en torrbacke, finns det mjölkgruppar (*boerne*), grävda gropar där mjölkkgaggarna förvarades under vintern. Mjölken ska förtäras när man kommer tillbaka till vistet nästa vår, den är då ett värdefullt proteintillskott. Dolda av ett litet stenröse eller en klippskrevla ligger en bengömma (*jåarte-sijjie*) – hopsamlade måltidsben. Benen samlas ihop för att de inte

ska dras omkring i vistet, men där finns även tanken på återfödande – om benen samlas ihop så kommer djuret att återuppstå – och renlycka. Benen kunde även sänkas i vatten eller grävas ned i jorden. Gravar och offerplatser tillhör den samiska kulturmiljön men ligger oftast en bit ifrån vistet.

Men det samiska kulturlandskapet består inte bara av synliga lämningar. Det immateriella kulturarvet, det som inte lämnat några fysiska spår, är nog så viktigt. Skohömyrar, fiskeställen, platser fulla av sägner och myter, alla människor, alla naturnamn. Om allt detta måste någon berätta. Och någon måste lyssna och föra kunskapen vidare.

John Paul Persson från Hosjöbottnarna berättar.

Viktigt att tänka på – kulturminneslagen

Samiska lämningar är liksom alla andra fornlämningar skyddade enligt Kulturminneslagen (SFS 1988:950). Lagskyddet innebär att alla ingrepp i fornlämningen – att förändra, skada, täcka över eller ta bort – kräver tillstånd från länsstyrelsen. Skyddet gäller även ett område omkring fornlämningen. Skyd-

det gäller automatiskt, det behövs alltså inget särskilt beslut för att det ska träda i kraft. Det står inte angivet i lagen hur gammal en lämning ska vara för att betraktas som fornlämning. Exempel på fornlämningar i samiska miljöer är eldstäder, mjölkgropar, bengömmor, gravar och offerplatser.

En renvall har i okunskap fått återanvändning som skräpgrop.

Stensdalsstugan

I Stensdalen hade Tranrissamerna sitt stora sommarviste men vi vet inte hur gammalt vistet är. På avvittringskartan från 1848 finns i varje fall »Stensdalens lappkojor« angivna.

Alla kåtplatser, källargropar och igen-

växande renvallar visar att Stensdalen låg strategiskt för intensiv tamrenskötsel. Uppe på Stora Stensdalsfjällets sluttningar syns fortfarande övergivna renvallar som intensivt gröna fläckar.

Byggnadsrester.

Mellan åren 1913 och 1938 hölls sommarskola i en kåta i Stensdalen. Resten av skolåret hölls undervisningen i vistet i Nyhem. Barn från renskötande familjer i västra och södra Jämtland gick i skolan i Nyhem/Stensdalen. De

hade oftast många mil till hemmet och det var inte så många gånger under skolåret som de kunde resa hem. Tänk att lämna en liten sjuåring så långt hemifrån för flera månader.

Hushållskåtan i sommarskolan.

1916 byggde STF en timmerstuga för vandrande och skidåkande turister i björkskogen vid Stensån ungefär 1,5 km öster om vistet. Så här skriver Torsten Boberg 1920: *Efter omkring 20 min. vandring nås den första kåtan i lägret, som plägar omfatta sex hushåll. Kåtornas antal utgör ett 15-tal, spridda över ett ganska stort område. Sommartid (vintertid stå lägret öde) råkas här bröderna Nils, Jonas och Lars Fjällsten, alla utmärkta lotsar vid färder i dessa trakter.*

I samband med att sommarskolan avvecklades i slutet av 1930-talet flyttade renskötarna det mesta av sin sommarverksamhet till andra platser.

Kåtan återgår sakta till moder jord när den inte längre behövs.

När du vandrar stigen från Stensdalsstugorna och vidare västerut går du rätt igenom vistet. Se dig omkring efter spåren från Tranris-

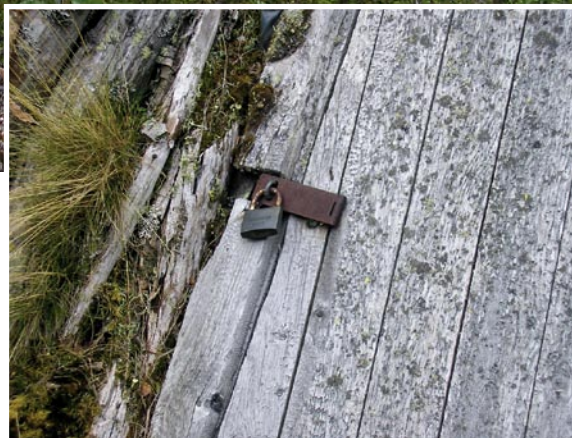
samernas verksamhet – förfallna kåtor, bodar, kåtatomter, källargropar och renvallar – men var aktsam om dem.

Igenväxande renvall.

Förvaringsbod.

Anarisstugan

Anarisstugan ligger i ett område som har brukats av samerna för jakt, fiske och renskötsel så länge någon kan minnas. Det är ett bra betesområde för renarna, framförallt under för- och sensommar. Dessutom finns det gott om fiskrika sjöar och tjärnar i området. Även älgen trivs här.

Ungefär 1,5 km söder om stugan låg Anarissamernas sommar- och höstviste *Gasngesetjuegkele* (= ett stenigt land med mycket enbuskar). Under 1920- och 1930-talen användes vistet intensivt av samerna från Anarissets dåvarande lappby. Hela familjerna bodde i vistet under ett par sommarmånader. Intill

vistet fanns flera renvallar där man mjölkade renkorna. Under en period sedan man hade slutat med regelbunden mjölkning av renkorna höll man getter i vistet. Anledningen var att man ville ha tillgång till färsk mjölk. Getterna hade egna små torvkåtor. Under vår, senhöst och tidig vinter bodde man i Hosjöbottnarna som ligger nere i fjällskogen drygt en mil österut. Gasngesetjuegkele användes in på 1940-talet men de sista åren var det bara renskötarna som bodde här.

Anarissets före detta lappby ingår idag i Tåssåsens sameby.

Anarisstugan ligger mitt i ett samiskt brukningsområde.

Under mitten av 1970-talet byggdes det två nya kåtor, en med klykstångs- och en med bågstångskonstruktion i det övergivna vistet. Arbetet finansierades med statliga medel och utfördes i samarbete med John-Paul Persson från Hosjöbottnarna. Samtidigt restaurerades ett hägn, en så kallad pallissadhage, till ren-

gärdet strax intill kåtorna. De båda kåtorna rustades upp sommaren 1992. Ibland används de av samebyn för turistisk verksamhet. Rengärdet är fortfarande lätt att se – det är mycket grönare än omgivningen på grund av att renarna har gödslat marken.

Gasngese, förleden i Gasngesetjuegkele, betyder enbuske. Och ene finns det gott om.

Anarisstugan.

En skål med höstens växter välkomnar vandraren.

Anarisstugan uppfördes 1930. Stugan tillkom efter en tragisk olycka där tre personer omkom i en snöstorm. Modern till en av de omkomna bekostade uppbyggnaden av stugan

och skänkte den till STF. Samen Per Johansson från Glen var vägvisare åt de två turister som omkom. Även Johansson miste livet i stormen.

Du som besöker Anarisstugan, ta gärna en promenad eller skidtur till Gasngesetjuvelke. Om du är uppmärksam kan du se flera gamla kåtplatser som rundlar i marken omgivna av

en svag torvvall. I mitten finns stenarna från eldstaden kvar. De två kåtorna från 1970-talet står olåsta när de inte används av samebyn – gå gärna in och vila en stund.

Bågstänger.

Visa respekt för rennäringen

Kom ihåg att du vistas i renarnas betesområde och på renskötarnas arbetsplatser. Om du ser en renjord; stanna upp, sätt dig gärna ned

och var tyst. Följ inte efter renarna utan lämna dem i fred!

BUERIE BÅATEME!

Välkommen till det samiska kulturlandskapet!

I broschyren presenteras samiska miljöer vid Storulvån, Vålådalen, Stensdalsstugan och Anarisstugan.

GAMALTIJE
sydsamiskt kulturcentrum

Länsstyrelsen
Jämtlands län

ISBN 978-91-975212-6-0

TEXT & FOTO: Ewa Ljungdahl · GRAFISK FORM: Jonasson Grafisk Design
TRYCK: Prinfo Accidenstryckeriet, Sundsvall 2008

